

İhlâs Kavramının Semantik Analizi

Yunus EKİN

Yard. Doç. Dr., Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi

Giriş

Yüce Allah, tarihin belirli evrelerinde, örneğin Hz. Nuh ve Hz. İbrahim'le, insanlığa bildirdiği evrensel yüce hakikatleri, son ilâhî mesaj Kur'ân'la ve son nebî Hz. Muhammed (s.a.v.)'le yinelemiş ve kemale erdirmiştir. Son bir defa, uluhiyet, nübüvvet, ahiret ve ubudiyet gibi temel dinî esasları tarif ve beyan etmiştir. Hak ile batılı, doğru ile yanlış tanımlamış ve böylece hakk batıldan ayrılmıştır. İslâm öncesi Arap toplumu, şirke bulaştırılmış yaratıcı bir Tanrı tasavvuruna, melek inancına, ahiret hayatı istisna metafizik bir alanın varlığına ve ruhanî varlıklara inanıyorlardı. İslâm bir yönüyle mevcudu islah ve tasfiye ederken bir yönüyle de toplumu ve değer sistemini yeniden inşâ ediyordu. Bu çerçevede Yüce Allah, hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan ayıran kıstasları da belirtmiştir. İşte *ihlâs*, gerek inanç, gerekse kulluk ve ibadetle ilgili amellerin hak veya batıl oluşlarını belirleyen temel dinî ölçütlerden biridir.

Bu yazı çerçevesinde ihlâs kavramı, semantik yöntem açısından tahlil edilmek suretiyle, ihlâsın Hadis ve Tasavvuf literatüründeki teknik anlamlarıyla Kur'ân'ın kavram dokusu arasında mukayese imkânı verilmeye ve farklılıklara değinilmeye çalışılacaktır.

İhlâs'ın Lügat Anlamı

H-l-s kökü, "anılmak, ayrışmak, kurtulmak ve ayrılmak manalarına" gelir. Herhangi bir şeye, mahiyetinden olmayan bazı şeyler karışıp bulaştıktan sonra o şeyin bu karışan şeylerden kurtulup saflaşması ve anınması, h-l-s fiiliyle ifade edilir. İhlâs ise, "bir şeyi, kendisine karışmış ve bulaşmış olan şeylerden arındırmak, ayrıştırmak, kurtarmak ve sadece kendisi yapmaktır." Nitekim beyaz renkli nesnelere "hâlis" denilmektedir. H-l-s kökü, bir yönüyle, eşyayı yabancı unsur-

lardan ayırma, ayrıştırma olunca, bir yönüyle de aslına ve özüne ulaştırma anlamını ifade eder. Bu sebeple h-l-s kökü, "min" edatıyla kullanıldığında kurtulmak, ayrılmak manasına gelirken "ilâ" edatıyla kullanıldığında ise ulaşmak ve varmak anlamını taşımaktadır.¹ Bu anlamda bir şeyin yabancı unsurlardan ve kirlerden arınması, kurtulması, onun özüne ulaşmasıdır. Yine insanın şirkten ayrılması ve arınması da fitratına ve Yüce hakikate ulaşması demektir.

Bilindiği üzere, Kur'ân-ı Kerim, dinî terminoloji veya kelimelerin şer'î anlamları için en temel kaynaktır. Bununla beraber lugavî anlamların tespiti ve hatta tashihi için kısmen de olsa temel bir sözlük niteliğindedir. Şöyle ki, Yüce Allah, ilâhî mesajını Arapça olarak indirmiştir. Arap dilindeki kelimeleri istiâre ederek muradını ifade etmiştir. Kur'ân'ın kelime hazinesine dahil Arapça kelimelerden bir bölümü, lugavî/vaz'î anlamlarını aynen korumuştur. Bir kısmı ise sözün sahibi Yüce Allah'ın maksadı ve kullanımının gereği yeni anlamlar kazanmıştır. Kelimelerin delâletine/anlamlarına yapılan katkılar, Ebû Bekir Bakillânî, İmam Gazzâlî, Fahreddin er-Razî gibi bazı âlimlerin de kabul ettiği üzere bir gelişme ve zenginleşmedir. Lugavî anlamlarından tamamen soyutlanma ve müstakil yepyeni kavramlar yaratma değildir.² Bu sebeple, gerek ihlâsın etimolojik anlamıyla ilgili verilerin genişletilmesi, gerekse mevcut bilgilerin bir yönüyle de doğrulanması adına Kur'ân metnine müracaat edilmesi yerinde olsa gerektir.

Kur'ân'ı Kerim'de h-l-s kökünün geçtiği bazı âyetler, lugavî anlamını taşımaktadır. "Doğrusu davarlarda da size deliller vardır. Zira size onların karınlarındaki işkembe ile kan arasından, halis bir süt (lebenen hâlisân) içiriyoruz ki içenlerin boğazından âfiyetle geçer."³ Halis süttten maksat yabancı maddelerden arınmış, katıksız saf süttür. Görüldüğü üzere burada "hâlisân" tabiri tamamen lugat anlamını taşımakta, şer'î manasıyla bir irtibatı bulunmamaktadır.

İhlâs'ın Kur'ân'daki Anlam Alanı

İhlâsın dinî anlamı ise, ibadette, sadece bir olan Allah'a kulluğun kastedilmesi,⁴ Yüce Allah'a şirksiz ve tevhid üzere kulluk edilmesidir. Kısa ve öz bir şekilde arzedilen bu anlam Kur'ân'da, muhlis, muhlâs, muhlisîn, muhlâsîn, ed-dinu'l-

1 Feyrüzâbâdi, Muhammed b. Yakub, "hls" md., *el-Kâmîsü'l-Mubît*, Beyrut 1996; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, "hls" md., *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1990.

2 Bu konuda geniş bilgi için bk. el-Âmidî, Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usulü'l-Abkâm*, Beyrut 1986, c. I, ss. 62-72.

3 16 Nahl/66; Yine Hz. Yusuf'un küçük kardeşini yanında alıkoyması üzerine diğer kardeşlerinin insanlardan ayrılarak bir kenarda başlarına gelen hadiseyi değerlendirmelerini anlatan şu âyette de halasû kelimesi lugat anlamındadır: "Vakta ki Yusuf'un onu vermesinden ümitlerini kestiler, bir yana çekilip "Halasû neciyyen"aralarında fısıldaşarak şöyle konuşmaya başladılar..." 12 Yusuf/80; Ayrıca bk. 33 Ahzab/50; 6 En'am/139; 2 Bakara/94.

4 Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyat*, Beyrut 1993, ss. 414, 434, 64.

hâlis, muhlisan lehu'd-dîn, ahlâsû dînehum ve muhlisîne lehu'd-dîn, formlarıyla anlatılmaktadır. İçerikleri itibarıyla bu terimlerin bir kısmı, bazı insanların sıfatı olarak geçmekte ve onları betimlemektedir. Diğer bir kısmı ise, gerçek din ve dindarlığın sıfatı olarak ve gerçek kulluğu tavsif etmektedir. Bir yer hariç, tamamı isim olarak geçmektedir ki ihlâsın zaman zaman elde edilen değil daimi bir sıfat olduğunu göstermesi itibarıyla önem arzeder.

Kur'ân-ı Kerim'de iki âyette, açık olarak, Hz. Musa ve Hz. Yusuf ihlâs ile tavsif edilmektedir: "Kitapta Musa'yı da an, gerçekten O Allah tarafından ihlâsa erdirilen/ihlâsa ermiş bir kul idi, resul ve nebi idi."⁵ Âyette geçen muhlâs kelimesi muhlis olarak da okunmuştur. Taberî, "h-l-s" maddesi, ism-i fail kalıbıyla *muhlis* şeklinde okunduğunda kelimenin anlamını, "Hz. Musa ibadeti ve kulluğu sırf Allah'a ayıran, tahsis eden ve Allah'ı uluhiyetinde birleyen, O'na şirk koşmayan biriydi." şeklinde vermiştir. Yine ism-i meful vezninde, "muhlâs" şeklinde okunduğunda ise, kelimeyi, "Allah Musa'yı risalet görevi için seçti, onu peygamberlikle diğer insanlardan ayırdı." diye anlamlandırmıştır.⁶

Taberî, Hz. Yusuf'u niteleyen şu âyetteki "muhlâsîn/muhlisîn kelimesinin anlamı için de aynı açıklamayı yapmaktadır:⁷ "Doğrusu hanım ona sahip olmayı iyice aklına koymuş ve buna yeltenmişti de. Eğer Rabb'inin burhanını görmeseydi o da kadına meylededecekti. İşte böylece biz, fenalığı ve fuhşu ondan uzaklaştırmak için burhanımızı gösterdik. Çünkü o bizim ihlâsa erdirilmiş/ihlâsa ermiş kullarımızdandı."⁸

Her iki âyette geçen "h-l-s" maddesinin tefsiriyle ilgili, Kurtubî tefsirine bakıldığında ise, Hz. Musa'nın "muhlis" olması, "ibadette riyasız kişi" olarak anlamlandırılmaktadır.⁹ Kurtubî, ihlâs kelimesini, riya karşıtlığı çerçevesinde açıklamaktadır.

İbn Kesîr ise, Hz. Musa'nın muhlis olarak nitelenmesini ibadette ihlâs olarak yorumladıktan sonra, Ebû Lubabe'den şu haberi naklediyor: Bir defasında havariler Hz. İsa'ya muhlis hakkında soru sorarlar, bunun üzerine İsa (a.s.), "Muhlis, öyle bir kişidir ki Allah için amel eder, ancak insanların onu övmesini sevmez, arzulamaz." diye cevap verir.¹⁰ İbn Kesîr'in bu yorumunda da geleneğin izleri görülmektedir. Zira ihlâs kavramı, riya ile irtibatlı olarak anlamlandırılmıştır. İşârî tefsir geleneğinin temsilcilerinden Kuşeyrî ise Hz. Musa'nın ihlâsla nitelenmesini, Allah dışında bir şeye teveccüh etmemesi, kınayanın kınamasına aldırılmama-

5 19 Meryem/51.

6 et-Taberî, İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyan*, Beyrut 1995, c. XVI, s. 118.

7 bk. *Aynı eser*, c. XII, s. 250.

8 12 Yusuf/24.

9 el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Abkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1993, c. XI, s. 39.

10 İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, İstanbul 1984, c. V, s. 232.

sı, dünyevî bir hazzı elde etmek gibi bir arzuyla vazifesinde gevşeklik gösterip İlahî bir hakikatı görmezlikten gelmemesi olarak açıklamıştır.¹¹

Âlusî ise, Hz. Yusuf'un *mublâs* olarak tavsif edilmesini, "Allah, Yusuf'u kınacak ve ayıplanacak davranışlardan korumak sûretiyle kendine kulluk için seçmiştir."¹² şeklinde tefsir etmektedir. Âlusî *muhlis* terimine ise, muvahhid, Allah'a kullukta şirkten ve riyadan uzak kalmak şeklinde anlam vermektedir.¹³ Hz. Yusuf hakkındaki âyette kelimenin "muhlâs" şeklinde okunuşuna istinaden Âlusî'nin yaptığı tefsir, kısmen kelâmî bir bakış açısını, konunun peygamberlerin ismeti açısından ele alınışını yansıtırken "muhlis" şeklinde okunuşuna verdiği mana ise, rıyanın küçük şirk olduğunu belirten hadislerin ve bu çerçevede şekillenen sûfi geleneğin etkisini yansıtmaktadır.

Taberî, Kurtubî, İbn Kesîr ve Âlusî'nin, muhlis/muhlâs kelimelerinin anlamıyla ilgili beyanları bize, geleneğin zamanla Kur'ân yorumunu nasıl etkilediğini ve şekillendirdiğini göstermesi açısından önemlidir. *Ancak İblâsın Kur'ân'daki kavram alanıyla birlikte meseleye bakıldığında, Taberî'nin tefsiri daha yerinde ve isabetlidir.* Nitekim ilk dönem müfessirlerinden Zeccac da muhlis kelimesini muvahhid olarak, "muhlâs"ı ise, muhtar yani seçilmiş olarak açıklamaktadır.¹⁴

İblis'in secde etmemesi üzerine kovulmasının anlatıldığı âyetlerde geçen "Allah'ın muhlis/muhlâs kulları"¹⁵ tabiri de ihlâs kavramının anlam alanının tespiti adına mühimdir: "İblis, Yâ Rabbi, dedi. Beni azdırmama karşılık, yemin ederim ki ben de dünyada onlara günahları süsleyeceğim ve ancak senin ihlâsa erdirdiğin/ermiş kulların müstesnâ, onların hepsini azdıracığım... Allah buyurdu: Şüphesiz benim o muhlis/muhlâs kullarımın üzerinde senin hiçbir nüfuzun yoktur, ancak senin peşine takılmış şaşkın azgınlar başka!"¹⁶ İblis'in azdırmaktan istisna ettiği kendilerinden ümit kestiği muhlâs/muhlis kullardan maksat Taberî'ye göre ibadeti sadece Allah'a tahsis eden mü'minlerdir.¹⁷ Nitekim aynı kıssanın anlatıldığı bir başka âyette aynı husus (ihlâsa ermiş/erdirdirilmiş Allah kulları) şöyle açıklanmaktadır: "Aslında, iman edip Rablerine güvenen ve dayananlar üzerinde onun (şeytanın) bir nüfuzu yoktur. Onun nüfuzu, ancak onu dost edinenler ve onu Allah'a ortak koşanlar üzerindedir."¹⁸ Anlaşıldığı gibi muhlâs kullar, iman edip Allah'a dayanan ve onu vekil olarak tanıyanlardır. İblisin azdırdıkları ise, müşriklerdir.

11 el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, Kahire trs., c. IV, s. 105.

12 el-Âlusî, Şihabuddin, *Rûbu'l-Meânî*, Beyrut 1997, c. XII, s. 326.

13 Aynı eser, c. XVI, s. 150.

14 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "h-l-s md."

15 15 Hıcr/39-42; 38 Sâd/83.

16 15 Hıcr/40, 42.

17 et-Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, c. XIV, s. 44.

18 16 Nahl/99-100.

Kur'ân-ı Kerim'de ihlâs teriminin anlam çerçevesiyle ilgili olarak "*mublîsîne lebu'd-dîn*"¹⁹ ifadesi de önemlidir ki Kur'ân'da on bir defa geçmektedir. Dini sadece Allah'a tahsis ederek insanların şirkin her türlüşünden arınmış bir imana sahip olmaları anlamına gelmektedir.²⁰

"(Resûlüm!) Şüphesiz ki Kitab'ı sana hak olarak indirdik. O hâlde sen de dini Allah'a has kılarak kulluk et. Dikkat et, halis din yalnız Allah'ındır. O'nu bırakıp kendilerine bir takım dostlar edinenler: Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler. Doğrusu Allah, ayrılığa düştükleri şeylerde aralarında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah, yalancı ve inkârcı kimseyi doğru yola iletmez."²¹ Bu âyette geçen "*mublîsan lebu'd-dîn*" Allah'a, ibadet ve itaatte şirk koşmamak olarak tefsir edilirken "*ed-dinü'l-bâlis*" ise, şirkten arınmış, şirk bulaşmamış din şeklinde açıklanmıştır.²² İlk âyette ihlâs ile ibadet emredildikten ve İslâm veya Allah'a karşı kulluk diyebileceğimiz dinin mahiyeti belirtildikten sonra, devam eden âyetlerde mesele zıtlarıyla karşılaştırılarak daha da anlaşılır hâlde getirilmektedir. Yani ihlâsa zıt bir ibadetin ve dinin mahiyeti gözler önüne serilmektedir. Bu ise, putlara Allah'a yaklaştırsınlar diye tapınmak olan şirkittir.²³

"Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız O'na has kılarak (ihlâsla) Allah'a yalvarırlar. Fakat onları sâlimen karaya çıkarınca, bir bakarsın ki, Allah'a ortak koşmaktadırlar."²⁴ Görüldüğü üzere âyet-i kerimede insanlardan bir kesimin, birbirine zıt iki tavrı beyan edilmektedir ki bunlar ihlâs ve şirkittir. O halde ihlâs teriminin anlamı, şirk koşmamak yani tevhiddir.

İhlâs, teriminin içeriğindeki inanç ve ibadette Allah'ın birleşmesi yani tevhid manasını göstermesi açısından şu âyetler de dikkat çekicidir: "De ki: Bana, dini Allah'a halis kılarak O'na kulluk etmem emrolundu."²⁵ "...De ki: "Bana, sadece Allah'a kulluk etmem ve O'na ortak koşmamam emrolundu."²⁶ Bu iki âyetin metinleri karşılaştırıldığında, "*mublîsan lebu'd-dîn*" ibaresine, "*ve lâ üşrike bihi*" ibaresinin tekabül ettiği görülmektedir ki söz konusu tekabülden ihlâsın, şirk koşmamak olduğu anlaşılmalıdır.

"Muhlîsan lehu'd-dîn" yani dini Allah'a has kılarak kulluk etmek ifadesini Kuşeyrî, yapılan işin veya ibadetin son derece huşû içinde gerçekleşmesi olarak

19 29 Ankebut/65; 4 Nisa/146; 39 Zümer/2; 7 A'raf/29; 98 Beyyine/5.

20 et-Taberî, *Câmiü'l-Beyan*, c. V, ss. 455-456; el-Vahidî, Ali b. Ahmed, *el-Vasît fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecid*, Beyrut 1994, c. IV, s. 540.

21 39 Zümer/2-3.

22 el-Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XV, s. 208; İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec, *Zâdi'l-Mesîr*, Beyrut 1994, c. VII, s. 41.

23 eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fetbu'l-Kadir*, Beyrut 1997, c. IV, ss. 562-563.

24 29 Ankebut/65.

25 39 Zümer/11.

26 13 Ra'd/36.

açıkladıktan sonra, nefis, kalp ve ruh olmak üzere üç mertebesi olduğunu belirlemektedir. Nefisle gerçekleşen ihlâs, ibadetin eksiksiz, kusursuz eda edilmesidir. Kalp ile ihlâs, kişilerin onun ibadetini görmesini görmemek, riyadan uzaklaşmaktır. Ruh ile ise, manevî beklentilerden arınmaktır.²⁷ Görüldüğü üzere ihlâs her türlü riyâdan arınma eksenli izah edilmiştir.

Kur'ân'ın şirke karşı davranış ve tepki sürecinin kronolojik yönden başlangıç devresinde yer alan, nüzül açısından 22. sıradaki İhlâs suresinin²⁸ muhtevasına, isimlendirilişine ve faziletine ait rivâyetlere²⁹ bakıldığında, ihlâs teriminin, tevhid anlamını içerdiği açıktır. Bu sebeple bazıları ihlâsı tevhidle özdeşleştirmişlerdir.³⁰

İhlâs kavramının Kur'ân'daki anlam alanını doğru tespit edebilmek için karşıtlarının tespit ve tefsiri de gereklidir. Temel karşıtları açıklandığında ihlâsın anlam dokusu daha da belirginleşecektir. Bu bağlamda ihlâs kelimesinin geçtiği siyaklar incelendiğinde, görülür ki *ihlâsın temel karşıtı şirktir*.³¹ İmam Gazzâlî de ihlâsın karşıtı olarak şirki zikreder ve muhlis olmayana şirkin dercelerinden birini irtikapla veya bir tür şirke bulaşmakla niteler.³²

Görüldüğü kadarıyla bu karşıtlık her iki kavrama yönelik tahlillerde ihmal edilmiştir. Özellikle şirk üzerine yapılan bazı ilmi çalışmalarda bu hususa, ihmal edilmek sûretiyle, hiç değinilmezken, birçok yerde ise şirk kavramına zıt olarak tevhid kelimesi kaydedilmiştir. Hâlbuki âyetlerde tevhid mefhumu yoğun olarak işlenmekle beraber "tevhid" vezin ve kalıbında geçmemektedir. Tevhid, *ihlâsın* muhtevasını ifade eden ve açıklayan bir terimdir. Bu yapı, tevhidin özellikle kelâmî terminoloji içinde algılanmasıyla ve İhlâs teriminin de tasavvufî literatürde çokca geçmesiyle kısmen parçalanmış denilebilir.

Ekseriyetle, *ışrak*, *şerik* ve *şüreka* kalıblarıyla olmak üzere 168 yerde geçen şirk kökünün, lugavî anlamları iki noktada özetlenebilir: Birincisi, yakınlaşmadır ki, ortak olmak, ortak yapmak ve birbirine karışmak anlamları bu asla dayanır. İkincisi ise, uzayıp gitme ve istikamettir ki, yolun ortası, avcının ağı, ayakkabının bağı gibi anlamlar da, bu asla binaen türetilmişlerdir.³³ Yine bu cümleden olarak nasip, pay ve akrabalık manaları da "ş-r-k" maddesine yüklenen anlamlardandır. Şöyle ki, Araplar, bir kişi, başkasının kızıyla veya kız kardeşiyle evlendiğinde, aradaki sihriyeti ve yakınlığı anlatmak için "*fulânün şerikü fulân*" derler.³⁴

27 el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, c. V, s. 267.

28 Yıldırım, Suat, *Kur'ân'da Ulubiyet*, İstanbul 1997, ss. 302-303.

29 İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. VIII, ss. 538-544; el-Feyrûzâbâdî, *Besâiru Zevî't-Temyîz*, Beyrut, trs., c. I, s. 553.

30 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hls" md.

31 el-Askerî, Ebû Hilal, *Kitabu'l-Furûk*, Trablus Lübnan 1994, s. 253.

32 el-Gazzâlî, Ebû Hamid, *İbâyü Ulûmi'd-din*, Kahire 1992, c. IV, s. 580.

33 İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriya, *Mekayisü'l-luğa*, Mısır 1969, "ş-r-k md."; er-Râğıb el-İsfehanî, *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'ân*, Dımeşk 1992, s. 451.

34 İbn Manzûr, *age.*, "ş-r-k md."; el-Feyrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Mubîd*, "ş-r-k md."

Şirk, ulûhiyyetin hususiyetlerinden birini müstakil olarak, bir başkasına tanımadır. Bu durum, Allah'a şirk koşulan varlıkları, Allah'a müsavî tutmak, onları bir takım yanı tanrılar saymak, yaratmada dahil olmayan şefaathiler sanmak, ibadete hedef olmadığı hâlde Allah gibi emir ve yasakları yerine getirilmek, yaratıklar üzerinde tam bir hüküm sahibi kabul etmek ve Allah'ı sever gibi onları sevmek sûretiyle olabilir. Neticede bütün bu davranışlar şirkdir.³⁵

Şirk kavramı hakkında yapılan tefsirlerde ve etüdlerde, büyük şirk ve küçük şirk şeklinde bir tasnife gidilmiştir. Bu tasnifin sebebi "hadislerde ihlâsın kavramsal çerçevesi" başlığı altında zikrettiğimiz Hz. Peygamber'in ihlâs ve şirk ile ilgili beyanları olabilir. Zira şirkin, küçük şirk demek olan riya anlamına da gelmesi, hadislerde sarıh bir şekilde görülmektedir.³⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de, hadislerdeki gibi, açık bir şekilde şirk-i hafîye delâlet eden bir âyet yoktur. Kur'ân'da, şirk ifadeleri, genel ve nihaî olarak geçerken, Sünnet'te ise hem genel, hem de Kur'ân'ın lâfzen ihtiva etmese de manen işaret ettiği detaylarıyla geçmektedir.³⁷ Ancak bu konuya değinen müfessirlerimiz, hemen hemen ittifakla, bir kaç âyetin, şirk-i hafiyi de ihtiva eder bir anlam çerçevesine sahip olduğunu dile getirmektedirler:

Birincisi: "Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, annesi de babası da kendilerine verdiği bu çocuk sebebiyle şirke bulaştılar, tuttular Allah'a bir takım ortaklar yakıştırdılar. Allah ise onların ortak koştuğu şeyden yücedir."³⁸ Âyette kendilerine çocuk verilen ve neticede şirke düşenler tasrih edilmediği halde kimlikleri hakkında değişik şeyler söylenmiştir. Bazı müfessirler bu kişilerin Hz. Âdem ve Havva olduğunu belirtmekte, âyette zikredilen şirkin ise itikadî olmayıp sadece bir isimlendirmeden ibaret olduğu, rububiyette ve ibadette şirk yani büyük şirk olmadığı te'viline gitmektedirler. Bazılarına göre ise, burada zikredilenler Arap müşrikleri veya genel olarak bu davranışa düşen insanlardır.³⁹ İbn Kesîr, Hz. Âdem ve Havva ile ilgili rivâyetin israiliyattan olduğunu belirterek reddederken,⁴⁰ Râzî de, Hz. Âdem ve Havva'ya şirk isnadı anlamına gelen ilk rivâyeti değişik açılardan eleştirerek reddetmekte ve âyetin, genel olarak müşrikleri anlattığını beyan etmektedir.⁴¹ Zemahşerî ise, Hz. Âdem ve Havva'nın şirkten uzak olduklarını belirttikten sonra, âyette söz konusu olanların inkârcı müşrikler olduğuna dair tefsirin ihtiyatlı ve güzel olduğunu belirtmektedir.⁴²

35 Yıldırım, *Ulûhiyyet*, s. 285; Kılavuz, Saim, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul 1984, s. 60.

36 Ebu'l-Bekâ, *el-Kılliyyat*, s. 534.

37 eş-Şâzelî, eş-Şeyh Abdülmecid, *Haddü'l-İslâm ve bakikatü'l-İman*, Melke 1983, s. 183.

38 7 A'raf/190.

39 el-Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VII, s. 302.

40 İbn Kesîr, *Tefsir*, c. III, s. 531.

41 Fahrudî er-Razî, *Mefâtihü'l-Ğayb*, Beyrut 1997, c. V, ss. 427-429.

42 ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzil*, Beyrut 1995, c. II, s. 181.

İkincisi: "Onların çoğu, ancak ortak koşarak Allah'a iman ederler."⁴³ Hem şirk-i celiyi hem de şirk-i hafiyi içinde barındıran bir anlam dokusuna sahip olduğu belirtilmekle beraber sadece müşrikler hakkında nazil olduğu da rivâyet edilmektedir. Âlûsî konuyla ilgili rivâyetleri zikrettikten sonra, meseleyi şöyle izah etmektedir: "Âyetin zahirinden anlaşılın ve yaygın olan şirk-i celi olmakla beraber şirk-i hafî anlamı da âyetin muhtevasında melhuzdur. Evlâ olan ise âyetin umum ifade etmesidir."⁴⁴ Müşriklerin içine düştükleri şirkin ve getirdikleri "telbiye"nin mahiyetini gözönünde bulunduran müfessirlerin ekseri, âyetin müşrikleri tasvir ettiğini kabul etmişlerdir.⁴⁵ Nitekim müşrikler "Buyur, Allah'ım buyur! Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın var ki oda senin mülkündedir. Sen onun da, sahip olduklarının da mâlikisin." diyerek telbiye getirmekteydiler.⁴⁶

Üçüncüsü: "De ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir beşerim. Ancak şu farkla ki, bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim Rabb'ine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabb'ine ibadette hiçbir şeyi O'na ortak koşmasın."⁴⁷ Bu âyette zikredilen şirk için hem celi şirk veya cahiliye şirki hem de hafî şirk anlamı zikredilmekle beraber âyetin zahirinden büyük zulüm olarak nitelenen şirk-i celi kastedildiği anlaşılmaktadır.⁴⁸

Kur'ân'da ihlâs kavramının ikinci müteradifi ise *hanîf* kelimesidir. İki yerde çoğul olarak, toplam on iki âyette geçmektedir. Bunlardan yedisi Hz. İbrahim'le ilişkili olarak geçmekte; bir kısmında Hz. İbrahim'in hanîf olduğu beyan edilirken diğerlerinde ise, hanif kelimesi "millet-i İbrahim" tabiriyle birlikte zikredilmektedir.

Hanif kelimesinin luğavî manasıyla ilgili olarak, meyletmek ve istikamet anlamları zikredilmektedir. Yani hanîf, meyletmek anlamında, batıldan hakka ve İslâm'a yönelen kişi demektir. Nitekim, Hz. İbrahim'in, hanif olarak tavsif edilmesiyle, kelimenin kök anlamı arasındaki kuvvetli bağın mahiyetini anlamak için, onun ibret ve hikmet dolu kıssasındaki, İslâm'a ve tevhide yönelik devresinin hatırlanması kâfidir.⁴⁹

Nübüvvet öncesi dönemde Araplar, Hz. İbrahim'in dinine mensup olanları, hacc ibadetini edâ edenleri ve sünnet olanları hanif olarak isimlendirmektedirler.⁵⁰ Ebu'l-Bekâ, hanif kelimesinin, "müslim" kelimesiyle beraber geçtiği âyetlerde hacceden, yalnız geçtiği yerlerde ise, İslâm dinine mensup Müslüman manasına geldiğini dile getirmektedir.⁵¹

43 12 Yusuf/106.

44 el-Âlûsî, *Rûbu'l-meânî*, c. XVI, ss. 78-79.

45 et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. XIII, ss. 100-103; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, c. IX, s. 238.

46 ed-Dihlevî, Şah Velîyullah, *el-Hucce'tullahi'l-bâtiğa*, Lübnan 1990, c. I, s. 184; et-Taberî, Ebu Ali, *Mecmau'l-Beyân*, Beyrut 1995, c. V, s. 462.

47 18 Kehf/110.

48 er-Râğıb, *Müfredât*, s. 452; Halebî, *Umdetü'l-buffâz*, c. II, s. 266.

49 el-Maverdî, Ebu'l-Hasan, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Beyrut 1992, c. I, s. 194; er-Râğıb, *age.*, s. 260.

50 el-Feyrûzâbâdî, *Besâir*, c. II, s. 505; es-Semin el Halebî, *Umdetü'l-buffâz*, Beyrut 1996, c. I, s. 459.

51 Ebu'l-Bekâ, *el-Kılliyyat*, s. 409.

Hanif kavramının geçtiği âyetlere bakıldığında ekserisinde, şirk kavramıyla karşıt olarak yer aldığı, iki yerde ihlâs, birer yerde de İslâm ve şükür kavramlarıyla paralel anlamda geçmektedir.⁵² Yine işârî tefsir geleneğinin temsilcilerinden İsmail Hakkı Bursevî, hanif terimini bozuk inançlardan (şirkten) ayrılıp İslâm'a yönelmek olarak açıklar ve 98 Beyyine sûresi 5. âyette ihlâsın hemen arkasından zikredilmesini, "hanif" teriminin ihlâsı teyid etmesiyle irtibatlandırır ve ihlâsı, en büyüğü Allaha ortak koşmak olan her türlü bozuk inançtan arınma olarak izah eder.⁵³ Böylece hanif terimini şirkle doğrudan ilişkilendirirken ihlâsı daha kapsamlı olarak algılamaktadır ki böylece rıyanın da her çeşidini içine alsın.

Hanif kavramının mahiyetinin anlaşılması adına şu âyet önemlidir: "O halde sen yüzünü hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat ile yaratmışsa ona çevir..."⁵⁴ Burada, hanifliğin, fitratla ilgisine dikkat çekilmektedir Nitekim bir kud-sî hadiste "Ben kullarımın tamamını hanif olarak yarattım."⁵⁵ buyurularak insanın yaratılış itibarıyla tevhide meyyal olduğu anlatılmaktadır.

Hadîs-i Şeriflerde İhlâs'ın Kavramsal Çerçevesi

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) pekçok defa ihlâsın niteliği ve önemiyle ilgili açıklamalarda bulunmuş, hattâ âyetlerde zikredilen anlamını daha da genişletmiş yeni açılımlar kazandırmıştır. Özellikle şirkle ilgili tasnifinde gizli şirk tabirini kullanarak, dolaylı olarak ihlâs kavramının muhtevasına katkıda bulunmuş veya sarîh olarak zikredilmeyen noktalar tefsir edilmiştir. İhlâsla ilgili hadis-i şeriflerden bazılarını aşağıda arz ederek konuyu açalım:

"Benim şefaatiim ihlâs ile lâilâhe illâllah diyenleredir. Çünkü muhlis olanın kalbi dilini, dili kalbini doğrular."⁵⁶ "Kim kalbini, imanın dışındaki şeylerden arındır, sadece imana tahsis ederse kurtulur."⁵⁷ Burada inancın niteliği açısından ihlâsın önemi vurgulanmıştır.

İhlâs, iman kadar amel için de önemli bir yapı taşıdır. İhlâs amelin özü mesabesindedir. Bir hadiste bu durum şöyle ifade edilir: "Ey insanlar biliniz ki (mü'min) kalpler şu üç şeyde hainlik yapmaz (onları tam olarak yerine getirir): Ameli sırf Allah rızası için yapmak, buyruk sahiplerinin hayrını istemek, Müslümanların cemaatine bağlı kalmak. Zira o Müslümanların duası onları arkalarından kuşatır."⁵⁸

52 16 Nahl/120-123; 6 En'am/79, 161; 2 Bakara/135; 3 Âl-i İmran/67, 95; 22 Hac/31; 98 Beyyine/5.

53 Bursevî, İ. Hakkı, *Rubû'l-Beyân*, İst. 1997, Terc. Heyet, c. X, s. 131.

54 30 Rum/30.

55 Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc, *el-Müsnedü's-Sabîh*, İst. 1992, Cennet, 63.

56 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İst. 1992, c. II, s. 307.

57 *Aynı eser*, c. V, s. 147.

58 Darimî, *Sünen*, İst. 1992, Mukaddime, 24; İbn Mace, *Sünen*, İst. 1992, Mukaddime, 18.

İbadet ve kulluğun özü *duanın* eda edilisinde ihlâs nasıl önemli bir rükun ise aynı şekilde ibadet ve duanın kabulünde de mühim şartlardandır. Bir defasında “Bir müslümanın cenaze namazını kıldığınızda onun için ihlâsla dua edin.”⁵⁹ diye tavsiyede bulunan Resûlullah bir başka hadisinde ise “Her zaman amellerinizde ihlâsı gözetin; zira Allah sadece amelin halis olanını kabul eder.”⁶⁰ diyerek amellerin ihlâs merkezli olmasına dikkatleri çeker. Yine “Dinî hayatında ihlâslı ol, az da olsa ihlâslı amel sana yeter.”⁶¹ buyurur. Gerçekten amel bir cesed ise, ihlâs onda can, amel bir kanatsa ihlâs da diğer kanattır. Ne ceset cansız olabilir ne de tek kanatla bir yere varılabilir. Peygamber Efendimiz bir kısım hadislerinde de ihlâs kelimesini zikretmeksizin içeriğine vurgu yapmıştır: “Şüphesiz Allah sizin sûret ve dış görünüşlerinize değil; kalplerinize bakar.”⁶² İhlâs bir kalp amelidir ve Allah da kalplerin değişim ve temayüllerine göre insana değer verir.

Burada ihlâsla ilgili bazı hadisler zikredilerek tamamı hakkında ipuçları verilmeye çalışıldı. Konumuz açısından önemli olan bir kısım hadislerde ise şirk, açık ve gizli, büyük ve küçük şeklinde tasnif edilmiştir. Gizli şirk ile riyâ kastedilmektedir.

Bir gün Resûlullah, arkadaşlarının yanına geldiğinde, onlara “Sizin hakkınızda beñi, Deccal’in şerrinden daha çok endişelendiren bir kaygımı haber vereyim mi?” buyurmuştu. Onlar da, “Buyur Ey Allah’ın Rasulü” diye mukabele etmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber, “Bu *gizli şirk* ki kişinin namaz kılmaya kalktığında kendisini görenler için namazını güzelleştirmesi, allayıp pullamasıdır.”⁶³ diye cevap vermiştir. Bu hadisin benzeri diğer iki rivâyette ise, şirk-i hafî (gizli şirk) yerine *şirk-i sağîr* ve *şirk-i serâir* ifadeleri yer almaktadır.⁶⁴ Küçük şirk veya şirk-i hafî ise, müslüman bir ferdin, dinî bazı iş ve amelleri yaparken, Allah’ın dışında kişilerin rızasını hesaba katmasıdır ki İslâmî terminolojide, *riya* terimiyle ifade edilmektedir.⁶⁵

Hz. Peygamber’in riyâ ile ilgili hadislerinden birinde “Sizin hakkınızda kaygılandığım küçük şirkten sizi uyarırım” diye buyurur. Küçük şirk nedir diye kendisine sorulduğunda ise “riyadır” diye cevap verdi ve devamında “Yüce Allah, amellerinin karşılıklarını görecekları günde kullarına şöyle buyuracaktır: “Dünyadayken yaranmaya çalıştığınız kimselerin yanına gidin, bakın onlardan bir

59 Ebû Davud, *Sünen*, İst. 1992, Cenaiz, 60.

60 el-Münâvî, Abdürraûf, *el-Feyzül-Kadir Şerbu Camii's-Sağîr*, Beyrut 1972, c. I, s. 217.

61 Aynı eser, c. I, s. 216.

62 Müslim, *Birr*, 33; İbn Mâce, *Zühd*, 9.

63 İbn Mâce, *Zühd*, 21.

64 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. II, s. 30.

65 Aynı eser, c. II, s. 30; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Nizbetü'l-u'yun*, Beyrut 1987, s. 372; er-Rağib, *Müfredat*, s. 452; el-Feyruzâbâdî, *Besâir*, c. III, s. 313; el-Masrî, Zekeriyya Abdürrezzak, *Ehemmiyyetü't-Teuhid ve Hatari'ü's-Şirk*, Beyrut 1996, ss. 147-149.

karşılık görececek misiniz.”⁶⁶ Yine bir hadiste “Hardal tanesi kadar riya bulaşmış hiç bir amel kabul edilmeyecektir.”⁶⁷ buyurulmaktadır.

Büyük veya açık şirk ise şu hadiste de ifade edildiği gibi günahların en büyüğüdür. Bir keresinde, İbn Mesud’un, “En büyük günah hangisidir?” diye sorması üzerine Hz. Peygamber, “Seni yaratan Allah’a bir şeyi eş ve denk tutmandır” diye cevaplamıştır.⁶⁸

Görüldüğü üzere hadislerde ihlâs terimi daha detaylı ve Müslümanları ilgilendiren müspet ve menfî yönleriyle de anlatılmaktadır. İhlâsa mani şeylere değinilmekte, inanç ve amelin hem mahiyetine ve kabûlüne ait bir şart olduğu üzerinde durulmaktadır. Bir kâfir sıfatının Müslümanda da bulunabileceği ihtimaline karşı da rıyanın da ihlâsa mani olduğu beyan edilmektedir.

Tasavvufi Geleneginin İhlâs Kavramını Algılayışı

İlk mutasavvıflardan Haris el-Muhasibî (v. 243/857) riyâ ve ihlâs konusunda yazılan en eski ve ayrıntılı eser konumundaki “er-Riâye” isimli eserinde ihlâsı, manevî olarak güçlü insanların ve âbidlerin seçkinleri (havâss)nin makamı olarak tarif etmektedir.⁶⁹ Yine Gazzâlî, Muhasibî’den şu tarifi de nakletmektedir: “Kulun Rabb’iyle muamelelerinde halkı aradan çıkarmasıdır.” Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (v. 283/896)’ye ihlâs sorulduğunda, “ihlâs, nefse en ağır gelen ameldir, zira nefsin ihlâsta bir payı yoktur.”⁷⁰ şeklinde cevaplamıştır.

Cüneyd Bağdâdî (v. 297/909) ise, “İhlâs, kul ile Allah arasında bir sırdır. Melek onu bilmez ki sevap yazsın. Şeytan ona muttali olamaz ki ifsad etsin. Hevâ ve heves onu fark edemez ki kendisine meylettirsin.” şeklinde ihlâsı açıklamıştır.⁷¹

Fudayl b. İyaz (v. 187/802) ise ihlâsı şöyle tanımlamaktadır: “İnsanlardan do layı ameli terketmek riyadır. İnsanları düşünerek amel işe şirktir. İhlâs ise Allah’ın kişiyi her ikisinden de uzak ve afiyette kılmasıdır.”⁷²

Kuşeyrî (v. 465/1072), ihlâsla ilgili birkaç tanım getirmiştir: Birisi, amelleri onlara ârız olan manevî kirlilikten arındırmaktır ki bu manevî kirliler amelden “salih” vasfını kaldırır.⁷³ Diğeri ise ibadette sadece Allah’ın gözetilmesi, birleşmesi demektir ki kul taatıyla yalnızca Allaha yaklaşmayı diler, asla birisine yaranmak, in-

66 Tirmizî, Nüzûr, 3; İbn Mace Fiten, 19.

67 Müslim, İman, 148,149.Ebû Davud, Libas, 26.

68 Müslim, İman, 141.

69 el-Muhasibî, el-Haris b. Esed, *er-Riâye li hukukillab*, Beyrut trs., s. 156.

70 el-Kuşeyrî, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, Mısır 1959, s. 105; Gazzâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 583; Abdülkadir İsa, *Hakâik anî'l-Tasavvuf*, Haleb 1993, s. 315.

71 el-Kuşeyrî, *age.*, s. 104.

72 el-Gazzâlî, *age.*, c. IV, s. 584; Abdülkadir İsa, *age.*, s. 311.

73 Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, c. III, s. 281.

sanların övgüsünü kazanmak gibi şeyleri ibadetlerinde düşünmez, gaye de edinmez. Kısaca ihlâs ameli riyadan arındırmaktır.⁷⁴ Ebû Ali ed-Dakkâk (v. 405/1014)da benzer bir yaklaşımla ihlâsı, ameli insanlara gösteriş ve yaranma duygusundan koruyabilmek olarak tarif eder.⁷⁵

Abdullah el-Ensârî (v. 481/1089)'ye göre ihlâs, amelin her türlü yabancı şeylerden arındırılması, dupduru eda edilmesi olarak tanımlamakta ve üç derecesinin olduğunu belirtmektedir: Birinci derece, Kişinin amelini kendinden bilmekten, ona güvenmekten, yetinmekten ve karşılık beklemekten kurtulmasıdır. İkinci derece, kişinin bütün gayretiyle amel etmesine rağmen amelinden haya duyması, nefsiyle değil de Allah'ın fazlı ve keremiyle irtibatlandırmasıdır. Üçüncüsüne gelince, amelini ilme tâbi kılıp kendisini de hakkın hükümüne teslim etmesi, mâsivadan kurtulmasıdır.⁷⁶

Bir diğer sûfî Ruzbihân el-Baklî (v. 606/1209) de ihlâsın, Allah'ın sırlarından bir sır olduğunu söylemiş ve kişinin nefsinden arınması, amellerinde ihlâsı görmemesi ve ameli sadece Allah için yapmak şeklinde tanımlamıştır.⁷⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350), ise ihlâsla ilgili âyet, hadis ve selevin izahlarını zikrettikten sonra ihlâsı sıdk ile ilişkilendirmekte ve ihlâsı matlubun (gayenin) tevhidi, sıdkı ise talebin (iradenin) tevhidi, birleşmesi olarak açıklamaktadır.⁷⁸

İbn Atâullah İskenderî (v. 709/1309) amelleri birer beden, ihlâsı ise onların ruhu olarak açıklamaktadır. Bu benzetmenin şerhinde ise, Abdülmecîd eş-Şernûbî, ihlâsın kişilerin manevî durumuna göre üç mertebesi olduğunu belirtip bunları açıklar: Birincisi *Abidlerin (Avâmın) ihlâsı*dır ki kişinin amellerinin açık ve gizli riyadan ve nefsi hazlardan kurtulması, Allah'ın mükafatını ve ikabını düşünerek kulluk etmesidir. İkincisi ise *Mubibbînin ihlâsı*dır ki kişi amellerinde sadece Allah'ı yüceltmeyi ve tazimi kasteder. Üçüncüsü ise, *Mukarrebînin ihlâsı*dır ki kişinin her türlü tahrik ve teskinde Allahın birliğini müşahade etmeleri, kendilerini bir güce ve kuvvete sahip görmekten uzaklaşarak her şeyi Allahın lütfu ve ihsanı olarak görmeleridir.⁷⁹

İmam Gazzâlî, ihlâsı, şirkle karşıtlığı üzerine anlamlandırmakta ve iki kısımda mütalâa etmektedir. Nasıl şirkin celîsi ve hafîsi varsa buna mukabil gelen ihlâs da vardır. Birincisi tevhidde ihlâstır ki Yüce Allah'a uluhiyyetinde ortak koşmaktır. İhlâsın ikinci derecesi ise, kişinin niyet ve maksatlarında sadece Allah'a müteveccih olmasıdır ki riyasız bir ameli ifade eder.⁸⁰ İsmail Ankaravî (v.

74 Kuşeyrî, *er-Risale*, s. 104.

75 Abdülkadir İsa, *Hakaik anî't-Tasavvuf*, s. 311.

76 Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-Sâirîn*, Mısır trs., s. 11.

77 Ruzbihan el-Baklî, *Kitabı Meşrebi'l-Ervâb*, İst. 1974, s. 38.

78 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, Beyrut 1997, c. II, s. 97.

79 eş-Şernûbî, Abdülmecîd, *Şerhi'l-Hikemi'l-Atâiyye*, Dimeşk 1989, s. 23.

80 el-Gazzâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 580.

1041/1631) ise ihlâsı dinî amelleri kibir ve riyadan arındırıp halis, saf hâle getirmektedir. Hakikat şu ki ihlâs yalnız ve yalnız Allah için ve O'nun rızasını kazanmak yolunda yapılan ibadetle kazanılır.⁸¹

Bası sufilerin tasavvuf tanımlarıyla ihlâs arasında da benzerlikler vardır. Bu açıdan bir dönem veya bazı çevrelerde tasavvuf kullukta ihlâsa ermek olarak da anlaşılmış denilebilir. Bişrî'l-Hafî (v. 227/841) tasavvufu, "kişinin kalbini Allah için saflaştırması" olarak, Zu'n-nûn el-Mısırî (v. 245/859) ise mutasavvıfları Allah'ı her şeye tercih eden ve Allah'ın da onları tercih ettiği bir topluluk olarak tarif eder. Cüneyd-i Bağdadî (v. 297/909) "Sûfi, İbrahim (a.s.)'ın kalbi gibi dünyevî kaygılardan selâmet bulduğu hâlde Allah'ın emirlerine itaat eden bir kalbe sahip olan kişidir. Sûfi, teslimiyeti İsmail (a.s.)'ın teslimiyeti, hüznü Davud (a.s.)'ın hüznü, fakrı İsâ (a.s.)'ın fakrı, münacattaki şevki Musa (a.s.)'ın şevki ve ihlâsı Muhammed (s.a.v.)'in ihlâsı gibi olan kişidir."⁸²

Abdülkadir İsa ihlâsla ilgili bazı sûfilerin tanımlarını verdikten sonra konuyu şöyle özetlemektedir: "Bütün bu ihlâs tariflerinin özü, kişinin kalbî ve bedenî olmak üzere bütün ibadet ve amellerinde, nefesine pay çıkarmaması, hattâ ihlâsını dahi görmemesidir."⁸³ Evet özetle ihlâs, doğru, samimî, katışıksız, dupduru olma ve kalbi bulandıracak şeylere karşı kapalı kalma ve yaşama hâlidir. Diğer bir deyişle gönül safveti, fikir istikameti Allah ile münasebetlerinde dünyevî garazlardan uzak kalma ve tam bir sadakatle kullukta bulunma hâlidir.

Sonuç

İslâmî gelenek içinde, salât, sava ve hacc gibi amelî hususları ifade etmede kullanılan kavramlar ve benzerleri istisnâ edilirse bir çok Kur'ân kavramında, anlam değişimleri veya anlam zenginleşmeleri görülür. Bu durum yadırganacak bir şey değil bilâkis, Kur'ân'ın anlam zenginliği, dilin canlı ve değişken yapısı ile insanın tarihselliğinin ve sosyo-kültürel bağlamının tabii neticesidir. Kur'ân'ın anlam dokusuna bakıldığında, *ihlâs*ın şirkten arınmış bir şekilde tevhid üzere kulluk etmek anlamını taşıdığı söylenebilir. Hadis-i şeriflerde ise ihlâs, şirk karşıtlığına riya kavramı da eklenerek riyasız kulluk etmek manasını da taşımaya başlamıştır. Tasavvufî gelenekte ise ihlâs terimi artık riya karşıtlığı üzerine anlamlandırılmak sûretiyle tasavvufî hâllerden biri hâline gelmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'deki ilgili âyetlerin literal anlamına bakıldığında, hadislerdeki gibi açık bir şekilde şirk-i hafîye ve ihlâsın riyasız kulluk anlamını taşıdığına de-

81 İsmail Ankaravî, *Mimbâcî'l-fıkârâ*, hzl. Saadetin Ekici, İstanbul 1996, s. 252.

82 Sûfilerin tasavvuf tarifleri için bkz. Cebecioğlu, Ethem, "Prof Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri", *AÜİF. Dergisi*, S. 29 (1987), ss. 387-395.

83 Abdülkadir İsa, *Hakaik anî't-Tasavvuf*, s. 312.

lâlet etmediği, öncelikle ihlâsın, şirksiz tevhid üzere kulluk anlamını taşıdığı düşünölmektedir. Yine Kur'ân'da, şirk ifadeleri, genel ve nihaî olarak geçerken, Sünnet'te ise hem genel, hem de Kur'ân'ın lâfzen ihtiva etmese de manen işaret ettiği detaylarıyla geçtiği söylenebilir.

Kur'ân'da riyânın bir müşrik ve münafık vasfı olarak zikredildiği belirtilmişti. Bilindiği gibi bir Müslümanda kâfir vasfı bulunabileceği gibi bir kâfırde de Müslüman özelliği bulunabilir. Münafıkların İslâm toplumunun bir parçası olarak yaşamaları da düşünöldüğünde muhtemelen Hz. Peygamber (s.a.v.) inananları bu kâfir ve münafık vasfı (riya)na karşı uyarmak istemiş, riyanın şirkle ilişkisine dikkat çekerek gizli şirk olarak riyayı göstermiştir.

İhlâs kavramının Kur'ân terminolojisindeki içeriğiyle, Tasavvufî terminolojideki anlam çerçevelerinin kısmen farklı görünümü âyetlerin gramatik anlamlarıyla çelişmedikçe yanlış olarak algılanmamalıdır. Bu husus ibare ve işâre, zahir ve bâtun çeşitliliği olarak da algılanabilir. Yüce Allah, Fıkıh sahasında tümmetin âlimlerine içtihad edecekleri bir alan bırakmıştır. Aynı şekilde maneviyat âleminin âlimlerine de benzer bir alan bırakmış olabilir. Böylece onlar da içtihadları denilebilecek keşif, ilham, müşahede ve mükâşefeleriyle bu alanda açıklamalar da bulunmuş, yeni terminolojiler geliştirmiş olabilirler.

İhlâs teriminin anlam çerçevesine hadis-i şeriflerde yapılan katkı bir açıdan, İmam Şafii'nin yaklaşımı esas alınarak, ihlâs ile ilgili yeni bir anlam olarak değerlendirilebileceği gibi, Şâtübî'nin yaklaşımı esas alınarak Kur'ân'da kökleri ve özü bulunan bir mananın açılımı olarak da değerlendirilebilir. Bu durumda ihlâsın riyasızlığı ifade etmesi ve şirkin ikili taksimi daha kolay anlaşılabilir. Ancak kanaatimizce Kur'ân terminolojisi açısından unutulmaması gereken nokta ihlâsın anlam alanının, öncelikle şirk karşıtlığı üzerine kurulmasıdır. İhlâsın, riyasızlığı da ifade ettiği inkâr edilmemekle beraber, ihlâsın, riyasızlığa indirgenmesi ve tevhid (şirksiz kulluk) anlamından tamamen soyutlanarak algılanması, söz konusu kavram için önemli bir semantik kayma ve mana ihmali olarak düşünölebilir.